

Sancta Maria de Platea u Trogiru

De ecclesiis datandis - dissertatio (1)

Prof. dr. Željko RAPANIĆ

Institut za arheologiju

HR - 10000 ZAGREB, Ulica grada Vukovara 68

Raspravljajući o datiranju crkve Sv. Marije od Poljane u Trogiru (S. Maria de Platea), šesterolisna tlocrta, autor potanko analizira tekst dviju bilješki iz 1511. godine u kojima se opisuju građevinske intervencije na crkvi i spominje njihovog investitora. Zaključuje da crkva nije mogla biti sagrađena poč. 8. stoljeća, jer je ona, kako stoji u tim bilješkama, tada bila obnovljena ili popravljena. Potankom analizom termina i pojmova kojima su se u pisanim izvorima, i u natpisima uklesanim na kamenu izražavale stvarne radnje na spomeniku dokazuje tu tvrdnju i predlaže novo rješenje postanka i datacije crkve Sv. Marije na Poljani (de Platea).

Drži da o ovome vrlo karakterističnom tipu predromaničkih crkava treba još raspravljati.

“Crkva Sv. Marije od Plokate vrlo je stara, okrugla je po obliku ima četiri oltara: veliki, posvećen Marijini Uznesenju, drugi, posvećen sv. Jerolimu sagrađen od kamena i prodičen skulpturom i još dva posvećena sv. Mariji od Loreta i sv. Luciji. Vijeće plemića ima juspatronat nad ovom crkvom te imenuje rektore na ovaj beneficij...”

P. ANDRFIS, *Povijest grada Trogira*, knj. VIII.

Problem

U dvjema opširnim studijama, objavljenim u Starohrvatskoj prosvjeti 1987. i 1988. godine, R. Katičić je obradio dvije teme iz ranosrednjovjekovne povijesti Hrvata: jedna se odnosi na srednjodalmatinsko, splitsko i solinsko područje, a druga na dubrovačke, južne krajeve.¹ Potanko raščlanjujući poznata povijesna vrela on je na nov način protumačio neke vijesti koje su u njima zabilježene i uobičajenu sliku toga doba, tj. prijelaza iz kasne antike u rani srednji vijek, osvjetlio na drukčiji način izlažući tako svoje viđenje mnogih naizgled jasnih, no ipak nedovoljno protumačenih i objašnjenih mjesta rane povijesti tih gradova. Sve je to učinio na vrlo privlačan i zanimljiv način. Pri tome je, a drukčije nije ni mogao, neke svoje pretpostavke oslonio i na mišljenja znanstvenika drugih struka npr. arheologije i povijesti umjetnosti, odnosno na njihove rezultate. Preuzeo je i ponešto čime se osobno ne bismo mogli u cijelosti suglasiti, točnije pokoju nepreciznost koju su ti autori načinili usporedo s onim što su neprijeporno dobro i točno zaključili.

Pokušat ćemo jedno još neriješeno pitanje, potaknuto citiranim Katičićevim radom,² tj. utvrđivanje postanka predromaničke crkve Sv. Marije na Poljani u Trogiru (*Sancta Maria de Platea*), a s njom u vezi i gradnje ostalih srodnih joj crkava šesterolisna tlocrta, na svoj način obrazložiti, bez namjere da našim izlaganjem iznesemo konanču riječ. Da nemamo takve namjere naglasili smo i latinskim

¹ R. KATIČIĆ, *Vetustiores ecclesiae spalatensis memoriae. Starohrvatska prosvjeta (dalje: StarobruProsvj.)*, Ser. III, 17/1987., 17; ISTI, *Aedificaverunt Ragusium et habitaverunt in eo. StarobruProsvj.*, Ser. III, 18/1988., 5.

² Katičić, prvo citirano djelo u bilj. 1.

podnaslovom i posljednjom rečenicom ovog našega rada, jer mnoge crkve zaista treba i dalje pokušati što točnije datirati.

U raspravi *Vetustiores ecclesiae spalatensis memoriae* Katičić potanko i razložno raspravlja o počecima Splita i splitske crkve. Tome ovom prilikom nećemo ništa dometati jer za to ovdje i nije mjesto. Poći ćemo, međutim, do Trogira, točnije do podatka u jednoj bilješci iz 16. stoljeća, koji je, Katičićevom analizom, poslušio T. Marasoviću da još jedanput iznese svoje mišljenje o vremenu postanka crkve Sv. Marije na Poljani u tome gradu.³ Da, naime, odredi drukčiji datum (godinu ili stoljeće) od dotad pretpostavljanoga, pa što točnije utvrdi kad se ta crkva sagradila. Riječ je o bilješci (sheda - nota) iz ostavštine povjesničara Ivana Luciusa (Lučića) koju prenosi D. Farlati u svome *Illyricum sacrum*, IV, 306 - 307. Lucius je bio zapisao da ju je našao u jednom starom misalu koji je pripadao njegovu prastricu, također Ivanu, trogirskome kanoniku. U toj se bilješci spominje ova naša crkva - trogirski Sv. Marija na Poljani. Prije Katičića taj je zapis bio aktualizirao M. Ivanišević,⁴ pripisujući ga Petru, ocu historičara Ivana Luciusa. Postoje, valja to odmah spomenuti, dvije verzije te bilješke, na što je bio upozorio Katičić u raspravi koju smo citirali na početku.⁵ Tragom toga došli smo do zadarskog rukopisa Ms. 617, f. 122v, i proučivši ga, konstatirali da se razlikuje od onoga koji donosi Farlati. Postoji li još koja verzija ove bilješke, nije nam poznato, no podaci u ovim dvjema ipak su sasvim dostatni za našu raspravu o datiranju crkve Sv. Marije na Poljani. O pojedinostima u jednoj i u drugoj bilješci i razlikama u njima bit će riječi u daljnjem raspravljanju.⁶

Vratimo se crkvi Sv. Marije od Poljane u Trogiru.

O toj crkvi šesterolisna tlocrta koju je istraživao od 1957. do 1959. godine (dakako, s prekidima), T. Marasović je po prvi put pisao nedugo poslije toga u Starohrvatskoj prosvjeti,⁷ objavljujući nalaz i donoseći prvu interpretaciju otkopanih ostataka. Poslije toga pisao je 1966. godine u Hauptmannovu zborniku,⁸ zatim u svome poznatome radu o morfološkoj klasifikaciji starohrvatskoga graditeljstva⁹ pa, nekoliko godina poslije, u splitskom časopisu za umjetnost i kulturu *Mogućnosti*,¹⁰ potom opet u Starohrvatskoj prosvjeti¹¹ i, konačno, u Prelogovu zborniku 1990. godine.¹² Taj svoj rad u kojemu je posljednji put pisao o vremenu gradnje trogirski crkve pretiskao je u nedavno objavljenoj knjizi o graditeljstvu starohrvatskog doba u Dalmaciji.¹³ Promijenio je tijekom vremena mišljenje o dobu gradnje te crkve, ovisno o kojem novom argumentu na koji je mogao osloniti drukčije, kako mu se činilo, točnije datiranje.

Najprije se - bilo je to 60-tih godina - T. Marasović odlučio za vrlo široki raspon stoljeća, od 8. sve do 11., što je bilo sasvim u skladu s tada još uvijek duboko uvriježenim mišljenjem da se tako može datirati svo tzv. starohrvatsko graditeljstvo. Počivalo je na stavovima Lj. Karamana (potom i njegovih sljedbenika), koji je tako, najprije 1930., a zatim i 1943. godine, bio datirao starohrvatsku umjetnost i unutar nje odredio "crkvice slobodnih oblika".¹⁴

³ T. MARASOVIĆ, Prilog kronologiji predromaničke arhitekture u Dalmaciji, *RadInstPovijUmjetn., Milanu Prelogu u spomen.* Zagreb, 12 - 13/1988. - 1989., 27.

⁴ M. IVANIŠEVIĆ, Trogir u povijesnim izvorima od 438. do 1097. godine, *Mogućnosti*, Split, 10 - 11/1980., 964.

⁵ R. KATIČIĆ, *Vetustiores...*, 34, bilj. 52.

⁶ Zahvaljujemo kolegama M. Ivaniševiću koji nas je naputio na trag i P. Vežiću koji nam pomogao doći do teksta zadarske bilješke.

⁷ T. MARASOVIĆ, Iskapanje ranosrednjovjekovne crkve sv. Marije u Trogiru, *StarohrvProsvj., Ser.III*, 8-9/1963., 83. Prvi je put ova istraživanja spomenuo njegov brat J. MARASOVIĆ, Doprinos Urbanističkog biroa proučavanju i zaštiti graditeljskog naslijeđa u Dalmaciji, *URBS*, Split, 1/1957., 60. Crkva je po J. Marasoviću "približno iz 10. st."

⁸ T. MARASOVIĆ, Izvorni izgled ranosrednjovjekovne crkve sv. Marije u Trogiru, *Razprave SAZU*, Ljubljana, 5/1966., *Hauptmannov zbornik*, 99.

⁹ ISTI, Prilog morfološkoj klasifikaciji ranosrednjovjekovne arhitekture u Dalmaciji, U: *Prilozi istraživanju ranosrednjovjekovne arhitekture*. Split, 1976., 37 i d.

Istraživanja i interpretacije T. Marasovića

¹⁰ ISTI, Značaj ranosrednjovjekovnoga graditeljstva u Trogiru, *Mogućnosti*, Split, 10 - 11/1980., str. 1001.

¹¹ ISTI, Regionalizam u ranosrednjovjekovnoj arhitekturi Dalmacije, *StarohrvProsvj., Ser. III*, 14/1984., 135 i 144.

¹² ISTI, Prilog kronologiji... nav. dj., u bilj. 3.

¹³ ISTI, *Graditeljstvo starohrvatskog doba u Dalmaciji*, Split, 1994., 173.

¹⁴ LJ. KARAMAN, *Iz kolijevke hrvatske prošlosti*, Zagreb, 1930. - ISTI, Starohrvatska umjetnost, *Časopis za hrvatsku povijest*, Zagreb, 1/1943., 1-2, 39 i d.

Svoju prvu dataciju T. Marasović je u drugome radu, objavljenom u Hauptmannovu zborniku, 1966. godine uglavnom potvrdio. Tumačeći jedan stari crtež Ch. L. Clerisseaua, koji pronađen u Lenjingradskome (Petrogradskom!) muzeju, opredijelio se za kasnije doba onoga povećeg raspona predloženog u prvome radu. Taj glasoviti klasicistički crtač, boraveći u ovim krajevima 1757. godine (radio je tada za R. Adama crteže Splita i Dioklecijanove palače), nacrtao je, uz ostalo, vrlo precizno i ovu trogirsku crkvu. Bila je ona, ako je vjerovati crtežu, u to doba vrlo dobro sačuvana pa je njezin izgled na tom listu dopuštao T. Marasoviću približe datiranje.

Pišući po treći put o crkvi Sv. Marije u svojim prilogima morfološkoj klasifikaciji ranosrednjovjekovne arhitekture u Dalmaciji,¹⁵ Marasović je ostao pri kasnoj dataciji, ustvrdivši da se vrijeme njezine gradnje "već približuje ranoromaničkoj arhitekturi pa je tako treba smatrati najkasnijim do sada poznatim primjerom crkava šesterolisna tlocrta u Dalmaciji". To bi otprilike značilo da se zalaže za datiranje na sam početak 11. stoljeća.

Kad je četvrti put pisao o toj crkvi u *Mogućnostima*, Marasović je točno zaključio da je "... pitanje prvobitnog izgleda crkve sv. Marije uglavnom riješeno"... dok je, kaže dalje, "... pitanje vremena nastanka ostalo još uvijek otvoreno. U svom izvještaju o istraživanjima, držeći se isključivo nalaza, ustanovio sam ranoromaničku adaptaciju zapadne apside, na temelju čega se moglo pretpostaviti da je prvobitna crkva (autor misli na onu šesterolisnu, op. Ž. R.) nastala u ranijoj fazi srednjovjekovnoga razdoblja. Takvoj pretpostavci - piše dalje - nije išao u prilog vanjski izgled crkve, zabilježen na spomenutome Clerisseauovu crtežu, pa sam u drugome radu otvorio mogućnost datiranja u konac starohrvatskoga razdoblja." Marasović tom prilikom ponovno naglašava široki raspon stoljeća u koji bi se crkva mogla datirati, tj. raspon od "ranije faze srednjovjekovnoga razdoblja" do 11. stoljeća sažimajući svoje dotadašnje poglede.¹⁶ Ističe, nadalje, kako nije uzeo u obzir u razmatranje i treći podatak za datiranje, tj. bilješku koju donosi Farlati (to je ona koju smo na početku spomenuli da ju analizira Katičić) po kojoj bi se, ako je ta autentična, crkva mogla datirati na početak 8. stoljeća. U idućim rečenicama, međutim, izložio je jednu važnu dilemu! Marasović, naime, najprije konstatira da taj podatak po kojemu bi crkva mogla biti sagrađena početkom 8. stoljeća ne proturječi njegovim prethodnim zaključcima "koje pružaju sami ostaci crkve ili spomenuti stari grafički izvor (tj. crtež iz Lenjingrada), nego unosi nešto više svjetla u redosljed gradnje odnosno obnove crkve." Potom u sljedećoj rečenici nastavlja: "Podatak da je početkom 9. st. (nije li to tiskarska pogreška pa bi tu trebalo pisati početkom 8. stoljeća? op. Ž. R.) došlo do obnove crkve može se protumačiti tako da je na istom mjestu postojala građevina sličnog ili različitog oblika o kojoj, međutim, arheološkim istraživanjima 1957. - 1959. godine nisu dobiveni nikakvi elementi." I zatim nastavlja: "Obnova iz početka 8. st. mogla bi se, dakle, odnositi na pretkarolinšku fazu crkve, kada je možda mogla nastati šesterokonačna građevina s kupolom" (istaknuo Ž. R.). Marasović je dotaknuo bit problema, nije ga otklonio jer, kako piše, nije našao

¹⁵ T. MARASOVIĆ, nav. dj., u bilj. 9, 135 i 144.

¹⁶ ISTI, nav. dj., u bilj. 10, 130.

ostataka, ali nam je tom svojom slutnjom pomogao da pokušamo predložiti drukčije rješenje. No, valja još štošta razjasniti!

Prije svega, ako odbacimo vjerojatnu tiskarsku pogrešku kojom se određuje doba obnove neke crkve na ovome položaju, nema prava razloga posumnjati u popravljane kakve starije, koja bi prethodila šesterolistu, kad u bilješci Lucija izričito stoji da je ta stara, prethodna, bila srušena do temelja i da ju je nepoznati nam komes o b n o v i o (reparavit)! To je nepobitno ako imalo vjerujemo onome podatku iz "stare kronike". O tome više na sljedećim stranicama!

U svojoj vrijednoj raspravi o regionalizmu u ranosrednjovjekovnoj arhitekturi Dalmacije,¹⁷ Marasović se ponovno vraća crkvi Sv. Marije u Trogiru. U tome je članku obradio i čitavu skupinu ovih crkava kao jednu tipološku cjelinu, ustrajući na dataciji "u široki vremenski razmak 8. - 11. st." uz tvrdnju kako "nećemo moći taj tipski fenomen vezivati uz djelovanje određene radionice nego ćemo objašnjenje pojave i razvitka oblika naći u presudnom utjecaju splitske stolne crkve i njezine uloge središta velike metropolije kao osnovnog uzora, te zadarske krstionice kao neposrednog prototipa iz kojih su postupno preuzimanjem oblika i imena titulara nastale građevine istog tipa u splitskoj i zadarskoj subregiji".¹⁸ To je, dakako, pisao prije gotovo dvadeset godina kad su saznanja o graditeljstvu i općim prilikama (povijesnim okolnostima) bila ipak drukčija od današnjih.

Pročitavši, konačno, Katičićev rad iz 1987. godine, spomenut na početku, Marasović, na temelju one marginalije na starome kodeksu, a nadovezujući na naslućeno što je izložio u članku u *Mogućnostima*, pišući u *Zborniku posvećenom M. Prelogu* (vidi bilj. 3) odlučno datira Sv. Mariju od Poljane na sam početak 8. stoljeća, tj. oko 715. do 720. godine.

Nije neprilika, vjerujemo, u različitim datiranjima, ona su uvijek moguća pa i razumljiva kad se nema pri ruci koje uporište, dovoljno pouzdano da bi se na njemu utemeljila pa sagradila datacija. Tako je postupao Marasović, a tako ćemo, uostalom, postupiti i mi, ali i svi oni koji datacije građevina (ponajprije crkava) oslanjaju isključivo ili na formalne kriterije ili, pak, na koji privlačni makar posredno iskazani datum, osobito kad taj može potvrditi ili barem podržati zamišljenu konstrukciju. Problem je drugdje. On ne leži u autorovim obrazloženjima već u općoj nesustavnosti kriterija pomoću kojih se često postavljaju dobne okosnice, datacije pa čak i nadnevcu u prosudbi ranosrednjovjekovne umjetnosti, a koja je nesustavnost očita i u proučavanju tadašnjega graditeljstva. Marasović nije pogriješio ni metodološki niti formalno, kad je slijedeći Katičićovo objašnjavanje zapisa kanonika i primicerija Lucija nastojao odrediti vrijeme gradnje Sv. Marije. Ne bismo se, međutim, s njime složili kad je tako datirajući nastanak ove crkve jedan te isti, identični, arhitektonski oblik postavio u raspon od gotovo čitava tri stoljeća. Takvu dataciju šesterolista, dakle crkava toga tipa, bilo bi, čini nam se, vrlo teško opravdati i obrazložiti.

Podsjetimo se ukratko što je o crkvi i samome lokalitetu danas poznato.

¹⁷ ISTI, nav. dj., u bilj. 11, 144.

¹⁸ ISTI, nav. dj., u bilj. 11, 150.

U prvome članku u Starohrvatskoj prosvjeti Marasović opisuje istraživanja koja je bio poduzeo davno, tj. 1957. godine. Donosi, kako i valja, sve one podatke koje su bili napisali drugi prije njega, uočava mnogo novih i bitnih pojedinosti. Jedan važan detalj, vidjet ćemo zašto, nije tada mogao potpunije istražiti. On piše kako je "...u nasipu ispod razine pločnika nađeno mnoštvo ostataka antičke keramike" (str. 86). Nekoliko redaka dalje opet spominje keramiku i kaže: "...nasip ispod razine pločnika pokazao je isti sastav s fragmentima antičke keramike". Nije, na žalost, uspio potanje opisati keramiku koju je pronašao: koliko je te keramike bilo, koja je bila: grčka, rimska ili kasnoantička, jesu li to bile lucerne ili kakve posude, amfore, crijep možda? To ne znamo, a bilo bi vrijedno znati. Sljedeće važno pitanje postavlja "kameni sarkofag nađen u samome središtu crkve, položen u smjeru istok - zapad" (str. 87). Taj nalaz sarkofaga toliko je bitan za determiniranje same crkve, njezina mjesta i položaja u konfiguraciji spomeničke topografije trogirske jezgre u kojoj je bilo starokršćanskih crkava,¹⁹ da može biti presudan za određivanje čitava kompleksa i svako daljnje prosuđivanje, tj. za određivanje naravi, značaja i vremena gradnje šesterolisne crkve, a potom i ostalih crkava toga tipa. Marasović je, naime, u sondi naišao na vodu koja je tada onemogućila nastavak iskopavanja. Morao je prekinuti istraživanja, ne dovršivši ih kako je želio. Na str. 87. citiranoga članka u Prosvjeti kaže: "Iskopavanja su dala sve osnovne podatke o ostacima ranosrednjovjekovne crkvice, ali su isto tako pokazala da bi za ispitivanje antičke situacije trebalo poduzeti sistematska iskapanja do veće dubine, što bi s tehničke strane bio vrlo složen zahvat jer se već u našoj najdubljoj sondi pojavila voda nešto preko 1 m ispod razine pločnika. Razumljivo je da se takva istraživanja nisu mogla izvršiti u okviru financijskih i tehničkih mogućnosti našega zahvata, ali se ona mogu poduzeti naknadno." U tome je bio - kako ćemo vidjeti - potpuno u pravu! Bila je to, nažalost, jedna od uobičajenih nepogoda što su u ono doba (pedesetih godina pa i poslije) vrlo često pratile istraživače koji ili zbog financijskih ili zbog tehničkih mogućnosti, nisu bili u prilici obaviti svoj posao onako, kako su željeli i kako je valjalo. To je, uostalom, barem koji put doživio svaki stariji istraživač.

Ne znamo, dakle, je li sarkofag bio tu, na tome mjestu u šesterolistu prije njegove gradnje, u kakvoj starijoj građevini, ili je tu postavljen prilikom gradnje šesterolista, ili poslije u nj unesen. Ako je, naime, sarkofag bio u kojoj starijoj građevini koja je bila sagrađena, na primjer, u starokršćansko doba, a takvih je u Trogiru bilo, onda je slika o tome kultnome položaju sasvim drukčija od one koja se može dobiti ako se pretpostavi da je sarkofag naknadno unesen u crkvu. Pitanje bismo mogli i ovako pojednostavniti: je li tu bila kakva memorija? To je svojodobno bio naslutio I. Fisković.²⁰

¹⁹ Osim pisanih vijesti o tome svjedoči i mnogo ulomaka skulpture pronađenih na raznim mjestima u gradu; vidi: I. BABIĆ, *Starokršćanski ulomci u Trogiru, PrilPovijUmjetnDalm.*, 25/1985., 25. Također i podaci s istraživanja koja je vodio Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture u Splitu, danas je to: Državna uprava za zaštitu kulturne baštine.

²⁰ I. FISKOVIĆ, *Dometi*, Rijeka, 17/1984., br. 5, 45.

Istraživanja V. Kovačić

Trideset godina poslije Marasovića, tj. 1987. i 1989. godine, prilikom obnove crkve Sv. Sebastijana i postavljanja drenaže između župnog dvora i crkava Sv. Sebastijana, Sv. Barbare, naše Sv. Marije i radova oko benediktinske crkve Sv. Ivana Krstitelja V. Kovačić je provela arheološka sondiranja. Otkrila je nekoliko pojedinosti koje

je Marasović bio naslutio, iako ih u svojim istraživanjima nije zabilježio, jer - kako smo spomenuli - nije ni mogao! Kovačičeva je, naime, istraživala uglavnom ondje gdje Marasović nije.²¹

U svojim razmišljanjima ona se također oslanja na Lucijevu bilješku.²² Kaže ovo: "Prema vijesti Petra Lucića o gradnji crkve Sv. Marije na trgu početkom 8. stoljeća, doznajemo da je ranija crkva propala i da se nova gradi iz temelja. Sondiranje uz temelje rotonde (ona šesterolist ovdje naziva rotodom, op. Ž. R) pokazalo je da ona leži neposredno na helenističkim zidovima te da nema tragova ranije crkve." Poslije ove vrlo važne konstatacije iznosi pretpostavku da se: "Njena prethodnica, ranokršćanska Crkva Sv. Marije, mogla nalaziti u neposrednoj blizini, što je potvrđeno nalazom starokršćanske crkve ispod Sv. Ivana." Za tu crkvu P. Andreis kaže da su je "u staro doba uživali monasi benediktinci".²³ Nešto dalje Kovačičeva zaključuje: "Stoga je moguće pretpostaviti da je šesterolisna Crkva Sv. Marije podignuta na spomen starokršćanske crkve koja je u to vrijeme bila u ruševnom stanju, a izvorno je bila posvećena Blaženoj Djevici Mariji".²⁴ To je, dakako, u načelu moguće i uklapa se u našu pretpostavku da je Sv. Marija na Poljani iz kasnijega doba, tj. svršetka 10. ili početka 11. stoljeća. Lucijev tekst odnosio bi se u tom slučaju na obnovu neke druge crkve, pa i one koju pretpostavlja V. Kovačić. O tome, međutim, moći će se dalje raspravljati i suditi, kad se prostor još temeljitije istraži ili barem kad Kovačičeva objavi svoje izlaganje iz listopada 1993. godine i poprati ga potrebitim crtežima na kojima će se vidjeti koliko je ona površine istražila, kako su i na čemu postavljeni temelji Sv. Marije i što je još potrebno istražiti za konačan sud. Držimo da ne bi bilo korektno dalje raspravljati samo na temelju sažetka izlaganja kojeg nam je kolegijalno dala na uvid, odnosno članka koji je objavila u "Diadori". Kad je, međutim, ovaj naš rad bio dogotovljen i predan uredništvu Starohrvatske prosvjete, objavljena su dva sveska "Priloga povijesti umjetnosti u Dalmaciji" 35, 1-2/1995. (Split, 1998.). U njima su tiskani radovi V. Kovačić i M. Jurkovića koji se tiču teme o kojoj ovdje raspravljamo. Navodimo ih da bismo upozorili čitatelja, a na njih ćemo se osvrnuti u raspravi o dalmatinskim šesterolistima u jednom od idućih svezaka Prosvjete.

Valja spomenuti da je Kovačičeva utvrdila i neke razine pločnika koje se tiču i Marasovićevih istraživanja i da je identificirala keramiku u istraženoj sloju. U spomenutom izlaganju 1993. godine kaže ovo: "...dominantan pokretni materijal čine amfore s poklopcima iz 2. i 1. st. prije Krista, te siva keramika istog vremena, a u najdubljim slojevima crna glazirana keramika..." Ne ulazeći u sve te vrlo važne pojedinosti o stvarnoj arheološkoj slici na ovom području grada jer tamo nismo ni istraživali, zadržat ćemo se na analizi Lucijeve bilješke koja je povod ovome radu i koja, vjerujemo, ipak nešto može razjasniti. Pokušajmo zato, analizirajući podatke koji su nam tu na raspolaganju, s druge strane razotkriti problem koji nameće ova crkva, pa time možda pomoći razrješnju nekih dvojbi koje potiču dalmatinski šesterolisti. Pođimo od Lucijeve bilješke.

²¹ V. KOVAČIĆ, Prilozi za ranokršćansku topografiju Trogira, *Diadora*, 15:1993., 291, (Zadar, 1995.). Tu je, koliko nam se čini, rezimirala i svoj kratki izvještaj o istraživanjima koji je objavljen u *Arheološkom pregledu* 28/1987., Ljubljana, 1989., 91, a djelomice i nešto iz svojega izlaganja pod naslovom "Novi prilozi za crkvu sv. Marije u Trogiru" održanog na znanstvenom skupu priređenom u povodu stote obljetnice osnutka Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika, u listopadu 1993. godine u Splitu. Dužnost nam je zahvaliti kolegici V. Kovačić jer nam je dala na čitanje koncept tog izlaganja.

²² V. Kovačić se povodi za člankom M. Ivaniševića nav. u bilj. 4. pa spominje Petra kao autora note.

²³ P. ANDREIS, *Povijest grada Trogira*, vol. I, Split, 1977., 332.

²⁴ V. KOVAČIĆ, nav. dj., u bilj. 21.

Lucijeve bilješke (notae)

Mnogošta od onoga što smo dosad izložili nismo znali, a ponešto nam nije bilo ni dovoljno jasno 1980. godine kad smo pisali o prošlosti Trogira u časopisu *Mogućnosti*²⁵ pa odatle, iz te naše nedoumice, vjerojatno i razlog Katičićeva blaga čuđenja što onoj zanimljivoj Lucijevoj bilješki nismo poklonili više pažnje. Nije bilo pravog odgovora na nekoliko pitanja pa je zato nismo tada ni razmotrili. Nismo bili ni onda, a nismo niti danas skloni popravljati ili mijenjati neki izvor da bi takav, izmijenjen, mogao podržati zamišljenu plauzibilnu pretpostavku. Zato, potpuno suglasni s Katičićem, ne bismo, na primjer, ni *saline* u zapisu iz Farlatija čitali drukčije nego onako kako tamo piše, dakle, *solane* a ne *Solin - Salona*, što bi bilo svakako logičnije. U ovome primjeru ne vidimo prava razloga pomisliti da bi Lucije, živeći u Trogiru pokraj Splita i Salone, umjesto *Salona* napisao *saline*, niti, pak, da bi Farlati umjesto imena rimskoga grada, o kojemu je u svome djelu ispisao mnoge stranice, pogriješivši, donio riječ koja označuje mjesto gdje se pripravlja - *sol*! V. Kovačić nam je, međutim, ispričala da su na akvarelu Trogira iz 16. stoljeća koji se čuva u mletačkoj *Marciani*, a prikazuje područje od Segeta do Pantana, upravo kod ovog posljednjeg, na istok Trogiru, označene *solane* i obilježene sa *saline*.

No, mala je nezgoda u tome što druga verzija "note", zadarski rukopis, donosi *Salona* pa tako na poseban način komplicira podatke koje nude ova dva srodna izvora! Komplicira utoliko i u tome, što valja odgovoriti na pitanje koji bi to mogli biti zidari iz Solina na početku 8. stoljeća, dakako, ako povjerujemo zadarskoj bilješci! Nije li, možda ovaj drugi pisac, pročitavši *salina* tu pomalo nelogičnu riječ ispravio u *Salona*, što mu se činilo primjerenijim? Odgovorom, međutim, na obje varijante, ne bi valjalo nagliti.

Proučimo oba zapisa!

Onaj iz Farlatija glasi ovako: *Nota quod tempore d(omini) Theodosii imperatoris et semper augusti et d(omini) Petri episcopi Traguriensis... comes, Constantii filius et Magni Severi nepos reparavit a fundamento ecclesiam s(anctae) Mariae de Platea, quae a suis praedecessoribus constructa corruerat usque ad solum,*²⁶ *et fuerunt muratori de salina Isidorus, Demetrius, Melota et Theodorus etc. Et hoc fuit inventum Spaleti in quadam chronica scriptum; et ego, Ioannes Lucius, primicerius et canonicus Traguriensis, manu propria registravi ad futuram rei memoriam. Huius ecclesiae in praesentiarum est rector d(ominus) Ioannes Caelius, canonicus Patavinus ac protonotarius, an(no) MDXI.* Evo je u Katičićevu prijevodu: "Znaj da je u vrijeme gospodina Tedomija cara i uvijek augusta, i gospodina Petra biskupa trogirskoga ....komes, sin Kostancijev i unuk Velikoga Severa, popravio iz temelja crkvu svete Marije na Poljani, koju su sagradili njegovi prethodnici, a bila se srušila sve do zemlje; i zidari su bili iz solane: Izidor, Demetrije, Melota i Teodor itd. I to je bilo nađeno u Splitu zapisano u nekoj kronici; a ja, Ivan Lucius, pramancir i kanonik trogirski, vlastitom sam to rukom zabilježio da bi se u budućnosti pamtilo. Rektor te

²⁵ Ž. RAPANIĆ, Iz prošlosti srednjovjekovnog Trogira, *Mogućnosti*, Split, 10 - 11/1980., 993.

²⁶ U tekstu bismo tek postavili ovu interpunkciju: ... *reparavit a fundamento ecclesiam s(anctae) Mariae de Platea quae, a suis praedecessoribus constructa, corruerat usque ad solum.* Ostalo je nepromijenjeno. Učinili smo ovo stoga što nam se čini da tako bolje ističemo u priču umetnutu rečenicu o Severovima precima, naručiteljima crkve. U prijevodu bi to bilo ovako: ... popravio je iz temelja crkvu svete Marije na Poljani koja se, sagrađena od njegovih prethodnika, bila srušila sve do zemlje.

crkve je u sadašnje vrijeme gospodin Ivan Celius, kanonik padovanski i protonotar, godine 1511.”

Bilješka iz Naučne biblioteke u Zadru, *Codex Lucianus*, MS 617, f. 122v donosi male, no ipak zanimljive razlike. Rukopis glasi ovako: *De s(anc)ta M(ari)a de Platea. Nota quod tempore D(omi)ni Theodosij imperatoris et semper aug(s)ti et d(omi)ni Petri ep(iscop)i trag(uriensis) comes Constantij filius et Magni Severi nepos reparavit a fundam(en)to eccl(es)iam s(an)ctae Mariae de Platea, quae a suis predecessoribus constructa, corrueat usque ad solum, et fuerunt muratores de Salona Isidorus, Demetrius, Melota et Theodorus. Et hoc fuit inventum Spaleti in quadam cronica scriptum et registratum manu propria r(everen)di d(omini) Ioannis Lucij primicerij et canonici trag(uriensi) rectoris dictae eccl(es)iae MDXI.* Evo toga teksta u našem prijevodu ²⁷: “O svetoj Mariji od Poljane. Znaj da je u vrijeme gospodina Teodozija cara i uvijek augusta i gospodina Petra biskupa trogirskoga komes, sin Konstancija i unuk Velikoga Severa, iz temelja popravio crkvu Svete Marije od Poljane koja se, sagrađena od njegovih predaka, srušila do zemlje, a bili su zidari iz Salone Izidor, Demetrije, Melota i Teodor. A nađeno je ovo u Splitu zapisano u nekoj kronici i zabilježeno rukom časnoga gospodina Ivana Lucija, primicerija i kanonika trogirskoga, upravitelja te crkve 1511. godine. “

Utvrđimo koje su razlike u ovim dvjema bilješkama i pogledajmo jesu li od kakva značenja za našu raspravu!

Oba teksta nemaju ime komesa. U Farlatija umjesto imena stoje točkice iz čega slijedi da je Farlatiju ono nedostajalo, a potrebno je cjelini - logičnosti teksta. Razliku *saline* - *Salona*, već smo spomenuli. Poslije imena četiriju zidara u tekstu koji donosi Farlati stoji etc. U zadarskome rukopisu toga nema. U Farlatija je, nadalje, izričito kazano da je sam, osobno (*et ego*) Ivan Lucije, vlastoručno (*manu propria*) sve to zabilježio da bi se u budućnosti pamtilo. Zadarska bilješka samo prenosi da je to načinio Ivan Lucije, primicerij i kanonik trogirski i upravitelj crkve (Sv. Marije) 1511. godine pa bi moglo iz toga slijediti da ju je možda zapisao netko drugi. U Farlatijevoj bilješci, nadalje, piše da je tada, u to isto vrijeme, rektor crkve bio Ivan Celije, protonotar i kanonik padovanski a ne Ivan Lucije. Za nas je u ovim tekstovima važna razlika *saline* - *Salona*, zatim činjenica da oba zapisa nemaju ime komesa, da je po prvome, Farlatiju, bilo i više od četiri zidara. Odakle su majstori došli ne možemo točno doznati. Ime komesa nije zabilježeno, a bilo bi bilo višestruko važno i to ne samo za naš problem. Zajednička su obim bilješkama: imena cara (Teodozije), trogirskog biskupa (Petar), oca komesova (Kostancije) i njegovog djeda ili rodaka (Veliki Sever). Iako *nepos* može značiti i jedno i drugo, ovdje bi s obzirom na zabilježeni nadnevak bilo logičnije da je onaj bio Severov unuk. Također su istovjetne i formulacije o gradnji crkve, rušenju i popravku. Iz tekstova još proizlazi da su u isto doba, tj. 1511. godine, dvojica bili upravitelji crkve. Sve to ipak nije bitno za datiranje crkve. Potanje razglabanje razlika prepustili bismo nekome koji bolje od nas poznaje ova doba i osobe.

²⁷ U ovoj smo raspravi sami preveli sve ostale tekstove i pojmove s latinskog jezika.

Naša analiza Lucijevih bilješki

U zapisima ima za nas vrednijih podataka pa pokušajmo i mi analizirati ovaj izvor i to obje varijante!

Za procjenu potpune vjerodostojnosti ovih podataka, kako onih iz Farlatija tako i iz zadarskoga rukopisa, zazornim nam se čini jedan, naizgled nevažan detalj. Tamo, naime, stoji kako je sve to bilo zapisano u *nekoj* kronici (*fuit in quadam cronica scriptum*), a ta bi nepreciznost trebala barem malo pobuditi sumnju u potpunu pouzdanost onoga što stoji u toj vijesti. Kanonik Ivan, nadalje, u Farlatijevoj verziji teksta ističe kako je taj podatak upravo on sam (*ego*) zabilježio *ad futuram rei memoriam i to manu propria*, što nas navodi na pomisao da se u svemu tome krije neki važniji razlog od puke želje da se u 16. stoljeću točno registrira ipak nevažna činjenica - tj. davni popravak crkve.

Valja imati na pameti da stari zapis (bilješka) na nekoj margini nije sastavljen zato da bismo danas, toliko stoljeća poslije zapisivanja, mogli iz njega crpiti kakav upravo nama zanimljiv podatak i biti sigurni u njegovu točnost, pa bi nam tako, u ovom našem primjeru, ona bilješka pričala istinu po kojoj bismo mogli valjano zaključivati i odrediti doba gradnje ove trogirске crkve! Nema, naravno, nikakve dvojbe da je svatko prilikom sastavljanja marginalija, bilješke ili općenito teksta isprave i dokumenta, zapisa itd., morao upotrijebiti što više provjerljivih, prepoznatljivih, razumljivih, jednom riječju točnih podataka, kako bi se upravo njima postigla željena autentičnost ili prepoznatljivost onoga što se notira i što se želi obznaniti. Stoga su u našem primjeru spomenuti i car Teodosije, stvarna povijesna osoba, i biskup Petar, danas nepoznat, no koji je mogao postojati; ime mu je k tome vrlo često pa je lako moguće da je bilo i biskupa toga imena. Naravno, ako je Trogir tada, u 8. stoljeću uopće i bio - biskupija, što po svojoj prilici nije! I titula komesa je, nadalje dokazana činjenica, a bila je dugo u uporabi. I Veliki Sever, o kojemu je pisao arhiđakon i kroničar Toma jest, čini se, povijesna osoba, očito vrlo dobro zapamćena u mjesnom pamćenju intelektualaca splitsko-trogirskoga kraja. Taj je, dakako, mogao imati, a valjda je i imao, svoga potomstva. Što se sve to ipak kako - tako slaže, ima očito nekakav razlog u namjeri pisca bilješke da nešto naglasi. Možda vlasništvo crkve - od starine. Ostalo je, valjda, samo potrebna ambalaža. Za nas je, međutim, važan u čitavoj ovoj priči dio (rečenica) teksta koji svjedoči *obnovu* crkve.

Moguće je, dakako, sastaviti zapis samo zato da se neki podatak - bez obzira je li točan i provjeren, no negdje čuven, pročitani, uočen itd. - unese u kakav spis, kodeks ili knjigu, koju će jednom netko čitati, pa će takav, zapisan, biti jednom, možda i zanimljiv, koristan! Pri tome taj sastavak ne treba imati nikakve namjere nešto dokazivati. To, opet, može biti tek lijepo složena priča ugodna - u ovom primjeru - humanističkome uhu Trogirana koji su čitali neki stari kodeks (*quadam chronicam*) i u njemu zabilježen podatak pronaden u Splitu (*inventum Spaleti*). Donosi, naime, vijesti koje su svakako mogle golicati pažnju onodobna čitatelja. Ta, jedan potomak uglednika Solinjanina, Velikoga Severa, popravlja trogirsku crkvu! Zanimljivo je, međutim, da ime komesa koji je u čitavoj zgodu danas važna osoba, glavno lice priče, nije zabilježeno. Nedostaje!

No, što ćemo, analizirajući dalje ovu bilješku, s majstorima iz *solane*, u jednoj verziji, odnosno iz *Salone*, u drugoj, koji imaju - to Katičić lijepo obrazlaže - prava onodobna imena? Imena prikkladna 7. i 8. stoljeću. Nije li, naposljetku, dopušteno barem posumnjati u 'majstore' iz *solane* koji bi, čak njih četvorica, pa i više - bilješka u Farlatija ima, kako smo vidjeli: *etc.* - došli u Trogir graditi i popravljati crkvu? Zašto bi bilo vrijedno, u namjeri da ih se поблиže odredi, zapisati da su iz *solane*, kakav bi im to ugled, stručnost pokazivalo i dokazivalo? Kakva bi to referenca zidarima bila podatak da dolaze iz *solane*? Mnogo bi, naravno, bilo ljepše i jasnije, logičnije i nama vrednije kad bismo bili sigurni da dolaze iz - *Salone*, kako stoji u drugoj verziji bilješke! No, tu drugu ne bismo smjeli pretpostaviti prvoj tek stoga što bismo takav zapis radije pročitali i prihvatili! Pa i u toj verziji, trebalo bi naći lijepa razloga da ustrajemo u uvjerenju kako su majstori iz *Salone* (da li i *Salonitanc?*) radili u to doba u Trogiru.

Osim toga što su bilo koji majstori početkom 8. stoljeća mogli graditi? Svakako ne šesterolist! To je izuzetna forma, što ističe i Marasović u svojoj raspravi o regionalnim osobinama graditeljstva u Dalmaciji, i P. Vežić, na čije se radove u raspravljanju o šesterolistima treba neizostavno osloniti. Valja se prisjetiti da je to doba, početak 8. stoljeća, obilježeno regresijom ili barem znatnom stagnacijom. Tada se građevine u nas i drugdje u Europi, ponajviše samo popravljaju, prerađuju, pregrađuju, prilagođuju da bi se kako-tako mogle upotrebljavati. Lostalom, to doba u ovim krajevima, a kad je riječ o skulpturi, lijepo je prikazao T. Burić u svome članku o posljednjim salonitanskim klesarima.²⁸ Dodali bismo, uvažavajući njegove misli u slijedu naše rasprave, tek jednu dodatnu: po čemu bi se todobni majstori pamtili kad nisu stvarali nikakva posebna djela? Ako je, naime, skulptura bila vrlo skromnoga zanatskog umijeća, sasvim sigurno ni ono graditeljsko nije bilo bitno vrednije! A "šesterolist" je, kako smo upravo naglasili, zaista vrhunska prostorna koncepcija i - kreacija.

No, kad bi sve zaista i bilo onako kako je Marasović predložio povjerovavši Katičiću, pa kad bi se sve uklopilo u Katičićevo odnosno Babićevo tumačenje (usp. bilj. 19), i kad bi, dakle, graditelji i došli ili iz *solane* ili iz *Salone*, neka nam u ovom času to bude svejedno, pa kad bi napokon bilo sve ono što u bilješkama piše pravo i istinito, kako bi se ta crkva, koja po svojim graditeljskim, stilskim i formalnim, tipološkim i inim odlikama doista ne spada u početak 8. stoljeća, datirala tako rano? Odgovorili bismo sasvim jasno i nedvosmisleno: *n i k a k o!* Ova crkva a, dakako, ni one ostale istoga graditeljskog (arhitektonskoga) tipa *n e m a j u* stilskih obilježja koja bi uputila na tako rano datiranje i potom ga posvjedočila. K tome, crkava tako jedinstvenoga tlocrta i volumena, gotovo identičnih i po izgledu i po dimenzijama, tako jasnih i potpuno određenih arhitektonskih obilježja i u tolikome broju na vrlo malenu prostoru, u to vrijeme, početkom 8. stoljeća, *n e m a* nigdje, ni u europskim niti u istočnim područjima. U tome je naš sud vrlo odlučan. Početkom 8. stoljeća nema tako izričitih, jasno definiranih prostornih formulacija u crkvenom graditeljstvu i to je bit naše pretpostavke koju ovom analizom nastojimo predočiti. Trogirsku crkvu Sv. Marije ni

²⁸ T. BURIĆ, Posljednji salonitanski klesari, *VjesnDalm.*, 85/1992., 177.

²⁹ O tome smo nešto napisali u uvodu knjige o predromaničkome dobu u Dalmaciji, a opširnije ćemo u raspravama o ranosrednjovjekovnom graditeljstvu koje pripremamo.

³⁰ Zanimljiv primjer uporabe pojma *renovare* u pravom značenju, nalazimo na lokalitetu Begovača u Biljanima Donjim gdje interpretacija upravo te riječi u sklopu s objektom obnove - s crkvom (*templum*), upućuje na postojanje starijeg građevnog sklopa, točnije onoga iz starokršćanskoga doba. Vidi: V. DELONGA, Kameni spomenici s "Begovače" u Biljanima Donjim kod Zadra, *Starohrv. Prosj.*, Ser. III, 20/1990, 85. S tim lokalitetom u vezi usp. i osvrt D. Jelovine

u kakvu kontekstu ne možemo odvojiti od ostalih šesterolista (peterolista) s kojima tvori jasnu tipološku, dakle formalnu i, naravno, što je još i važnije, sadržajnu, logičku cjelinu, sasvim sigurno i u liturgijskom pogledu vrlo određenu. Kakva je ta bila, zasad nismo u mogućnosti dobro odgovoriti!

Što se, međutim, sasvim jasno razabire iz podataka u obim bilješkama i što je iz njih moguće sigurno zaključiti?

Prije svega da je tu, na Poljani, bila jedna crkva posvećena sv. Mariji koju su sagradili preci nepoznata komesa: *a suis praedecessoribus constructa*. Kada je to bilo? Nije moguće utvrditi! Ta se crkva poslije srušila do temelja: *corruebat usque ad solum*. Do sama tla, do zemlje. Iz zapisa ne znamo ni kad se to dogodilo. Ako se Lucijeva bilješka datira carem Teodosijem III. onda je početkom 8. stoljeća, točnije između 715. i 717. godine, trogirski komes nepoznata imena tu crkvu popravio iz temelja - *reparavit a fundamento*. Ove nas konstatacije upućuju u nove raščlambe.

Analiza termina i pojmova

Da bismo odmakli korak naprijed, treba pažnju obratiti pojedinim terminima kojima se u ranom srednjem vijeku određuje kakav građevni ili graditeljski (točnije obrtnički, majstorski), odnosno arhitektonski ili projektantski (kreativni) posao. Ta dva pojma, smatramo, treba itekako razlikovati.²⁹

U našem primjeru osobito su važna dva termina iz velikog niza pojmova kojima se određuje različite poslove ili zahvate. To su: *construere* (*constructa*) i *reparare* (*reparavit*). Budući da je u bilješki najprije konstatirano da je prethodna crkva koju su sagradili (*constructa*) komesovi preci propala (*corruebat usque ad solum*), a potom da je popravljena (*reparata*), sasvim je logično da je težište u rečenici na riječi koja svjedoči o popravku, a ne o gradnji crkve. Komes je crkvu koja je bila vrlo mnogo oštećena *p o p r a v i o*, tj. obnovio iz temelja (*a fundamento*) ili, kako stoji zapisano u drugim sličnim prilikama, bilo da je ta konstatacija zapisana u ispravama, bilo da je uklesana u kamenu - *renovavit* (*renovare*) ili *restauravit* (*restaurare*).³⁰ Ovdje je, dakle, nepoznati nam komes, a drugdje netko drugi znana imena ili, pak, nepoznat čovjek, crkvu ponovno priveo svrsi. To je pravi smisao priče. Crkvu koja je bila *vetustate conlapsa, destructa, corrupta* i sl., kako je drugdje zabilježeno. Smatramo da u tekstu naše bilješke glagol *reparare* ne može nikako imati sinonimsko značenje glagolima *aedificare, construere, erigere, condere, statuere, fabricare, facere* i sl.³¹ Ovaj posljednji uključuje katkad mnoga značenja glagola *uraditi*; znači još i sagraditi, zidati, zazidati, prezidati, dograditi, zatim isklesati, izraditi u plemenitu metalu, iskucati, iskovati, oblikovati na razne načine itd. Osim najčešćeg *aedificare*, kad je riječ o novogradnji, upotrebljava se i *erigere*. Nalazimo ga, na primjer, u pismu Leidarda, lugdunskog (lionskog) biskupa, Karlu Velikome, u izvještaju što ga je uputio caru, a u kojemu je opisao vlastito angažiranje na popravku i uređenju crkava u svojoj biskupiji. Izvješćujući naširoko o raznim poslovima koje je poduzeo i obavio on, uz ostalo, piše i ovo: *...de maceris a fundamentis erecta*. Neku je zgradu (samostansku) iz ruševina od temelja podigao.³²

na rad N. JAKŠIĆA, Crkve na Begovači i problem starohrvatskih nekropola, u istome svesku, 301.

³¹ Ž. RAPANIĆ, *Ecclesiae destructae...ut restaurentur imploramus*" (Iz pisma Stjepana VI. pape biskupu Teodosiju 887. godine.), U: *Starohrvatska spomenička baština. Radanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža*, Zbornik radova znanstvenog skupa održanog 6.-8. listopada 1992., Zagreb, 1996., 57.

³² Leidardi epistola prima ad Carolum Magnum imperatorem u: J. P. MIGNE, *PatLat.*, XCIX, col. 871-873. To vrlo sadržajno pismo zaslužuje pobližu obradu, što se nadamo uskoro uraditi.

Ima primjera kad se gradnja očituje glagolima *construere* ili *condere*. Jedan, vrlo lijep i rječit, jasno formulirane osobne želje (zavjeta) zabilježen je na natpisu iz Dikla kod Zadra³³ gdje, uz ostalo, što je za ovu priliku nebitno, stoji i ovo: *...ecclesiam de proprio construere iussit...* Slično je uklesano i u natpisu na nadvratniku crkve Sv. Barbare u Trogiru: *...cogitavimus...unc templum construere...*³⁴ I knez Trpimir je u Rižinicama, pod Klisom, kako piše u prijepisu darovnice iz 852. godine, sagradio samostan pa za sebe kaže: *...construxi monasterium*. Nije ovdje, dakako, mjesto raspravljati je li on pregradio kakvu postojeću kuću iz rimskoga doba ili nije; on je, sasvim sigurno, sagradio samostan: zgrade za redovnike, naime, prije nije bilo pa zato izjavljuje vrlo jasno: *construxi*. Petar Crni, sin Gumaja kaže kako su on i supru ga mu Ana sagradili crkvu *...in loco qui dicitur Selle...* jer stoji u tekstu *...cepimus...ecclesiam construere, quam deo permitente studio artificium complevimus*.³⁵ Jednom je zgodom uz *construere* upotrijebljen i glagol *erigere* i to kad ugarski kralj Koloman podiže zvonik crkve Sv. Marije u Zadru. U poznatome natpisu uz ostalo stoji: *...hanc turrin construi et erigi iussit...*, a predmet gradnje je očevidan - to je zvonik koji strši u nebo, on je *erectus*.³⁶ Postoji također i jedna formulacija koja bi mogla svjedočiti "utemeljenje" crkve, njezino građenje, rekli bismo, *ex nihilo*, iz početka, iz temelja. Ta je, u poznatomu natpisu tepčice Lubimira iz Kaštel Staroga, kazana ovim riječima *...ego Lubimiro tepzi condidit domum...*³⁷ Za svaki od navedenih glagola kojim se određuje vrlo precizno upravo obavljani zadatak (nakana ili naručeni posao) ima mnoštvo primjera pa bi se potanjim traženjem pronašalo još indikativnih formulacija.

Postoji, naravno, i mogućnost da se za bilo koji posao kaže jednostavno *facere* za što ima bezbroj primjera. Jedan je prastari iz Salone: to je poznati natpis iz gradske bazilike koji spominje biskupe Simferija i Hesihija (poč. 5. stoljeća) i to upravo u prilici kad grade novu crkvu. Tamo stoji: *Nova post vetera coepit Sympherius Esychius eius nepos cum clero et populo fecit*. Onaj je gradnju započeo (*coepi, coepisse, v. defect.*) ovaj priveo kraju, dovršio (*facere*)³⁸. Zanimljiv je, također, u smislu određivanja vrste rada, dakle popravka ili gradnje, natpis iz Padove³⁹ (da spomenemo i koji inozemni primjer) u kojemu se čita ovo: *...basilicam vel oratorium... a fundamentis coeptam... perfecit*. Riječ je o bazilici i oratoriju koje je u čast sv. Justine, mučenice s početka 4. stoljeća, podigao prefekt Opilije svršetkom 5. ili na početku 6. stoljeća. Tu je očevidno ono bitno značenje riječi *fundamentum*: nedvojbeno je da se radi o gradnji "iz početka", jer je prefekt donator koji je - to je jasno istaknuto - iz temelja sagradio (*perfecit*) svetište. Glagol je opet izvedenica od *facere*, no riječ *fundamentum* ovdje jasno označuje koji je posao napravio Opilije.

Utemeljenje kakve zgrade ili crkve iskazuje se gotovo redovito glagolom *fundare* što je npr. zabilježeno u epitafu spomenutoga Splitsanina Petra Crnoga u kojemu stoji: *templum fundavit cum menibus (moenia!) et decoravit*, tj. on je za spas svoje duše sagradio i ukrašio crkvu o kojoj je prije bilo riječi.⁴⁰ Katkad je u uporabi bio izraz *statuere* kako je, na primjer, uklesano na nadvratniku

³³ I. PETRICIOLI, Tri romaničke građevine u Diklu, *StarohrvProsvj.*, Ser.III, 4/1955., 173.

³⁴ M. IVANIŠEVIĆ, Neobjelodanjeni ranosrednjovjekovni natpisi iz Trogira, *StarohrvProsvj.*, Ser. III, sv. 11/1981., 169.

³⁵ V. NOVAK - P. SKOK, *Supetarski kartular*, Zagreb, 1953., 213.

³⁶ O natpisu je višekrat pisano. Vidi literaturu u: *Glossar zur frühmittelalterlichen Geschichte im östlichen Europa. Beiheft 2, Namentragende Steininschriften in Jugoslawien vom Ende des 7. bis zur Mitte des 13. Jahrhunderts*. Bearbeitung: R. Mihaljčić, Redaktion: L. Steindorff. Wiesbaden 1982., 49.

³⁷ Vidi nav. dj. u bilj. 36.

³⁸ Natpis je vrlo često citiran, najpristupačnije vidi: F. BULIĆ, *Po ruševinama stare Salone*, Split, 1986., 102.

³⁹ Vidi npr.: G. QUISCITO, *Il primo cristianesimo nella "Venetia et Histria"*, Reana del Rojale/Udine, 1986., 22. (estratto con aggiunte). Vidi i u: *AntAltAdr.*, vol. XXVIII.

⁴⁰ Vidi u Ž. RAPANIĆ, *Predromaničko doba u Dalmaciji*, Split 1987., 146. Na tome je mjestu navedena starija literatura.

iz crkve Sv. Mikule u Velom Varošu u Splitu.⁴¹ Navedimo, konačno, još jednom prije spomenutoga biskupa Leidarda.⁴² U izvještaju caru Karlu piše i ovo: *Monasterium puellarum in honorem sancti Petri dedicatum ... a fundamentis tam ecclesiam quam domum restauravi*. (Djevojački samostan posvećen na čast svetoga Petra ... kako crkvu tako i kuću iz temelja sam obnovio.). Iz ovih se primjera jasno vidi da se razlikuje *a fundamentis, erigere, perficere, capere* i sl. od *a fundamentis restaurare*.

U pojedinim je prilikama moguće svoju nakanu, tj. darivanje, zavjetovanje i sl. iskazati i kakvom formulom, o čemu smo svojedobno potanje pisali.⁴³ Na primjer formulom *fieri iussit (iubere)*, ili *fieri rogavit (rogare)*, zatim *ordinavit (ordinare)*, pa opet jednostavno *fecit (facere)* itd., a sve u smislu "odlučiti da nešto bude učinjeno", još preciznije: ispuniti zavjet. Primjera u ispravama i natpisima s našeg područja, a još više s inozemnoga, ima doista vrlo mnogo.

Glagol, pak, *edificare (aedificare)* vrlo je čest i pravi je najčešće upotrebljavan termin kojim se određuje upravo gradnja neke crkve ili kuće. Toliko je karakterističan da ga u prilici, kad bi nepoznati nam komes doista bio gradio novu crkvu, onaj koji taj čin želi zabilježiti, ne bi ga nikako mogao izbjeći. Ako ne upravo taj, onda barem jedan od onih koje smo navodili. Nikako, pak, *reparare* ili koji njemu sličan!

Iz ovih je nekoliko primjera očevidno kako je svaki pojam vrlo jasno određen, ima svoje precizno značenje i razlikuje pojedinu djelatnost u radovima na crkvi ili kojoj drugoj građevini. Prema tome, našem *reparare* možemo dati samo jedno značenje: *obnoviti*, odnosno *popraviti*. Mogao je, naime, onaj nepoznati komes štošta uraditi: i sagraditi (*edificare*), i podići (*erigere*) i krov popraviti (*tegumentum instaurare*) i darovati (*donare*), zavjetovati (*votum solvere, vovere*), i ukrasiti (*ornare, comere*) i naručiti (*ordinare*) itd., no, on je crkvu iz temelja popravio *ecclesiam a fundamento reparavit*. Slično je napisao i pisar lionskoga biskupa koji je, za razliku glosatora na splitskome kodeksu, upotrijebio glagol *restaurare*.

⁴¹ V. DELONGA, *Ranoromanički natpisi grada Splita*, Split, 1997. O natpisu vidi i naš rad: *Oltarna pregrada priora Furmina, PrilPovijUmjDalm.*, 35.1995., (Split, 1998.), 327.

⁴² Vidi bilj. 31.

⁴³ Ž. RAPANIĆ, *Donare et dicare*. O darivanju i zavjetovanju u ranom srednjem vijeku, *StarobruProsvj.*, Ser. III, 14/1984., 159.

Naš prijedlog rješenja

Pokušajmo sada izložiti jedan drukčiji, a mogući slijed gradnje na ovome mjestu koji bi bio sukladan našoj analizi teksta.

Ako prihvatimo kao moguću, pa čak i kao točnu, onu konstataciju u bilješkama da je početkom 8. stoljeća bila popravljena crkva koju su mnogo godina prije bili sagradili komesovi preci, a bila je srušena sve do zemlje (za propadanje građevine potrebno je ipak duže vrijeme, a ono se može nazrijeti u onome *corrue-rat*), i da je taj popravak djelo nepoznata komesa, sina Konstancijeva i potomka Velikoga Severa, onda je sasvim jasno da tada *nije* mogla biti *sagrada* nikakva nova crkva, pa tako ni ona šesterolisna s Clerisseauova crteža trogiskoga trga. Navod *a fundamento* ne bi u tome slučaju imao nikakva smisla, pa ga ne bi ni bilo u onoj bilješci da je riječ o novogradnji. Logično je, naime, da se graditi, pa tako i naš šesterolist, novu crkvu, može samo iz temelja, te nitko pametan to ne bi ni isticao. Kad je, međutim, riječ o popravku, to je važno naglasiti, jer popraviti se (*reparare*), pa i pregraditi, dograditi i sl., može tek nešto: krov,

svod, zid, apside, prozori, vrata itd. ili, pak, sve, čitava građevina, temeljito - iz temelja. Čitava crkva, što je ovdje i istaknuto! Ne može, dakle, kako slijedi iz ove naše analize onih bilješki na margini staroga kodeksa, biti riječi o tome da bi sin Konstancijev i potomak Severov sagradio - šesterolist! Čak i bez obzira na to što takav zaista poseban oblik, prava arhitektonska kreacija - kako smo već naglasili - ne može početkom 8. stoljeća nastati u malome i tada beznačajnome gradiću Trogiru. Podatak, pak, o zidarima iz *solane* ili iz *Salone* nije osobito važan u ovom kontekstu, no ne bi trebalo biti sporno da su upravo oni nabrojani majstori mogli popravljati crkvu. Ta Katičić je pokazao kako je riječ o imenima koja doista pripadaju 8. stoljeću. Odakle je ta imena pisac note pokupio, tko bi znao!

Dopušteno je sada pretpostaviti kako je ta propala crkva, koju bijahu sagradili potomci Velikoga Severa, a od koje ni Marasović a, kako se sluti, niti Kovačičeva nisu istraživanjima ništa pronašli, bila iz starokršćanskoga doba. Pronašao se, međutim, onaj sarkofag u sredini šesterolista o kojemu je bilo riječi. Valja se stoga podsjetiti na sondašna iskopavanja V. Kovačić⁴⁴ u neposrednoj blizini Sv. Marije, osobito pod susjednim Sv. Sebastijanom, provedena 1988. godine. Ona je, uz ostalo, sa zapadne strane naše crkve, a ispod sadašnje razine pločnika, pa pokraj Sv. Ivana i nešto južnije od Sv. Barbare, pronašla nekoliko rimskih, starokršćanskih i ranosrednjovjekovnih sarkofaga.⁴⁵ Time su očevidno i naša razmišljanja o memorijalnom objektu na tome mjestu dobila nekakvu potvrdu jer je jasno da bi se moglo raditi o "povlaštenom pokapanju" uglednika uz kakav važni grob u središtu Sv. Marije, ili još točnije, neke starije crkve, memorije (?) koja se tu negdje nalazila. Tome bi dobu, starokršćanskome, pripadala i naslovnica crkve - Sv. Marija. Štošta bi, međutim, trebalo provjeriti temeljitim istraživanjima poslije kojih bi, po svoj prilici, bili mogući novi zaključci. Stoga, bez takvih spoznaja i uz još neobjavljeni rad V. Kovačić o iskopavanjima, ostavljamo po strani taj problem za koju drugu priliku.

Nedavno je T. Burić⁴⁶ objavio vrijedan članak u kojemu raspravlja o tome tko bi mogao biti prokonzul zabilježen u poznatome i više puta interpretiranome natpisu uklesanom na dva ulomka luka oltarne pregrade iz Trogira. Potanko je nazačio i prepričao mišljenja sviju koji su o njemu dotad pisali. Ne odveć davno bila je N. Klaić taj natpis pripisala zadarskom prioru Grguru Dobronji iz 30-tih godina 11. stoljeća.⁴⁷ S time se Burić ne slaže: smatra da je natpis nešto stariji i da pripada drugoj polovini 10. stoljeća.

Od poznatih dalmatinskih prokonzula srednjega vijeka prvi se zasad spominje zadarski Majo (*Maius*).⁴⁸ Ovom prilikom, vjerujemo, ne bi trebalo raspravljati o autentičnosti dokumenta iz 986. godine i Majovu naslovu zadarskoga priora i prokonzula Dalmacije, (on poklanja samostanu Sv. Krševana mnoga dobra), kako to s ponešto razloga čini N. Klaić, oslanjajući se na G. Pragu.⁴⁹ Ako je, naime, i moguće ustvrditi da je isprava kasnije sastavljena, ne vidimo jaka opravdanja sumnji da je upravo onaj lkasniji sastavljač, zbog nekakva svoga razloga, ubacio u tekst stare

⁴⁴ V. KOVAČIĆ, nav. dj. u bilj. 21.

⁴⁵ Zahvaljujem joj na usmenoj obavijesti da je tu, u Sv. Sebastijanu, pronađen jedan starokršćanski sarkofag ponovno korišten u srednjem vijeku, ulomci rimskog sarkofaga s erotima, dva sarkofaga priklesana u srednjem vijeku te ulomak sarkofaga iz 12. stoljeća. Starokršćanskih je sarkofaga otkriveno pokraj katedrale, pa crkve Sv. Ivana Krstitelja i južnije od Sv. Barbare. Time je potvrđeno pisanje I. LUCIJA u: *Povijesna svjedočanstva o Trogiru*, sv. II, Split, 1979., 1042. da se na tome području pokapalo. Vidi i novi rad V. KOVAČIĆ, nedavno tiskan, koji smo uspjeli uvrstiti u već dogotovljeni rukopis: *Zabat s formulom zagovora iz Trogira, PrilPovijUmjetnDalm.*, 35, 1. 1995, (Split, 1998.), 293.

⁴⁶ T. BURIĆ, 'Tko je bio prokonzul trogirskoga natpisa?' *StarohrvProsuj., Ser. III*, 20 1990., 239. Tu, u bilj. 1 i 2, naznačeni su autori koji su o natpisu pisali prije Burića. Valja još dodati i: J. FERLUGA, *L'amministrazione bizantina in Dalmazia*, Venezia, 1976., na više mjesta. Vidi i: N. JAKŠIĆ, *Solidus romanatus na istočnoj obali Jadrana*, *StarohrvProsuj., Ser. III*, 12/1982., 173.

Donator šesterolista

⁴⁷ N. KLAJĆ, *Povijest grada Trogira*, Sv. II/1, Trogir, 1985., 16.

⁴⁸ *Cod. Dipl.*, I. Zagreb, 1967., 45, br. 31.

⁴⁹ N. KLAJĆ - I. PETRICIOLI, *Zadar u srednjem vijeku*, Zadar, 1976., 83 i 88, i u nav. *Povijesti Trogira*, 17.

isprave Majov naslov "prokonzula Dalmacije". Nije dvojbeno da su Madijci bili ugledna i moćna patricijska porodica koja je stekla velik ugled u Dalmaciji, pa Kekaumen spominje njezinog člana Dobronju kao arhonta i toparha Zadra i Splita.⁵⁰ Izjednačujući nepoznatog trogirskog prokonzula s glasovitim prokonzulom Grgurom, čije ime je uklesano na ciboriju koji se čuva u Arheološkom muzeju u Zadru, N. Klaić nije daleko od moguće suvisle pretpostavke.⁵¹ Madijci su, zaključuje ona, opisujući sudbinu Grgurovu, proširili u to doba svoju vlast po svoj prilici sve do Splita. Ne bismo li stoga smjeli njih vidjeti i u Trogiru, kako predlaže Klaićeva? Mislim da bismo! Madijci su poslije Orseolove epizode težili za osamostaljenjem, nastojeći se odvojiti i od dalekoga Konstantinopolisa u kojemu je Grgur zbog te politike i nastradao. Opravdano je zato pomisliti kako su i Madijci mogli biti prisutni i u Trogiru.⁵²

Prilično je pouzdano utvrđeno da je Majo bio carev predstavnik u Dalmaciji posljednjih petnaestak godina 10. stoljeća, od oko 986.- oko 1000. godine. Bez obzira na dostatnu uvjerljivost Burićeve paleografske i stilske analize trogirskoga fragmenata luka s uklesanom titulom prokonzula, izložit ćemo svoju pretpostavku koja može, vjerujemo, pomiriti dataciju od vremena Grgura, što je predložila Klaićeva, do posljednjih desetljeća 10. stoljeća za što se zalaže Burić. Uz to valja naglasiti da su mu točni zaključci na str. 244 njegove rasprave, koje donosimo u sažetku kako bismo ih što lakše komentirali.

Ne prihvaćajući atribucije N. Klaić Burić kaže da joj je argumentacija diskutabilna jer ako nije pronađen još koji natpis ili spomen prokonzula, to ne znači da ih prije ovoga prvoga, zasad poznatoga, nije bilo. Burić, dakako, ima pravo! Tvrdnja mu je točna i ukazuje na nedostatnost takva, na žalost, česta postupka u zaključivanju. U pravu je i kad sumnja da bi titula moćnika Maja naknadno bila ubačena u ispravu. Vjerujemo, međutim, da je taj dio autentičan, jer titula samo bolje kvalificira donatora, u ovom primjeru znanog uglednika, a kad bi sve i bila riječ o krivotvorini, nema prava razloga da se uz dobro i nadaleko poznato ime prišije titula koju ta osoba nije nosila. Burić točno kaže da su i luk, i ukras i natpis (njegova formula) karakteristični upravo za drugu polovinu 10. stoljeća, za zrelo predromaničko doba. Prihvaćamo i njegovu misao da se natpis može datirati u desetljeće 985.-995. ali, dodali bismo, nema zapreka da se raspon proširi i do sama početka 11. stoljeća. Burić je isto tako u pravu kad pretpostavlja da bi "trogirski" prokonzul mogao biti donator oltarne ograde. U zaključku članka spominje i konstataciju S. Gunjače da većina lučnih predsvodenja oltarnih ograda potječe iz šesterolisnih crkava, što smo bili podržali u našoj knjizi o predromaničkome dobu,⁵³ pa bi ona trogirska mogla pripadati crkvi Sv. Marije na Poljani. Uvažavajući Marasovićevo datiranje gradnje ove crkve u svršetak predromanike, Burić je pretpostavio da je novu oltarnu ogradu u Sv. Mariji mogao je darovati upravo - Majo. Našim, pak, prijedlogom datacije ove crkve, ta kombinacija nije potrebna: crkva i unutrašnji ukras, crkveni kameni namještaj, nastali su istodobno i to na svršetku 10. ili na samu početku 11. stoljeća.

⁵⁰ *Cecaumeni strategicon et incerti scriptoris de officiis regis libellus*. Ed. Wassiliewski - V. Jernsted, Petropolis, 1896.

⁵¹ N. KLAJĆ, *Povijest grada Trogira*, 17 i d. - Vidi i: *Zadar u srednjem vijeku*, 90 i d. - Za ciborij: I. PETRICIOLI, *Pojava romaničke skulpture u Dalmaciji*, Zagreb, 1960., odnosno ISTI, *Tragom srednjovjekovnih majstora*, Zagreb, 1983.

⁵² O Madijercima vidi osim u N. KLAJĆ, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, Zagreb, 1971. (po indeksu, na više mjesta) i ISTA, *Povijest Hrvata u srednjem vijeku*, Zagreb, 1990. Također u spomenutim povijestima Zadra i Trogira, zatim S. GUNJAČA, *Ispravci i dopune starijoj hrvatskoj historiji*, Sv. 2, Zagreb, 1973., 350, te u: J. FERLUGA, *L' amministrazione ...* (po indeksu).

⁵³ Ž. RAPANIĆ, *Predromaničko doba...*, 184.

Usudujemo se reći da je prokonzul Majo, Zadranin, mogao otamo iz Zadra donijeti projekt tako karakterističnog oblika crkve pa utjecati na disperziju tog graditeljskog tipa na širem "splitskom" području (uz Trogir takve su šesterolisne crkve još u Splitu i Brnazama kod Sinja). Ostaje, dakako, pitanje zbog čega bi taj poseban tip nastao upravo u Zadru i koji su ga liturgijski razlozi uvjetovali, odnosno uvjetovali njegovu disperziju. Na to zasad nemamo valjana odgovora!

Da li je, napokon, moguće uspostaviti kakvu vezu između nasljednika Velikoga Severa, koji su prema Lucijevu zapisu skrbili o ovoj crkvi, i ugledne porodice 10. stoljeća, zadarskih Madija, teško je išta reći. Činjenica je, međutim, da su takvi ugledni rodovi od 7. stoljeća naovamo u čitavoj Dalmaciji bili malobrojni. Uostalom, kao i u europskim krajevima! Jesu li neki potomci Severovi otišli iz Salone i u Zadar (o preseljenju Salonitanaca u Zadar, točnije o osnivanju Jadrije, kako je poznato, priča arcidakon Toma na svoj pjesnički način) i tamo stekli osobit ugled pa postali Magii,⁵⁴ moglo bi se i dalje domišljati. Ne ustručavamo se i ovo iznijeti uvjereni da ne može nauditi, ali može pružiti poticaj kakvom daljnjem mudrijem proučavanju. Svjesni smo pri tome, naravno, postojanja porodičnih mitologija i vrlo čestog izmišljanja dalekih plemenitih korijena, kojima su se rado dičili tobože ugledni rodovi u ona davna doba, kao što to katkad rade i u naše, današnje, izmišljajući i svoje korijene i svoje dvojbeno plemstvo.

Analiziravši podatke iz Lucijevih bilješki vjerujemo da smo izložili prihvatljivo objašnjenje "gradnje", točnije popravka Sv. Marije u Trogiru. Evo sažetka!

Neka crkva *a praedecessoribus cuiusdam comitis constructa* na Poljani u Trogiru, *corrueat usque ad solum*. Ako je propala, kako piše u bilješci, nesporno je da je postojala otprije i da je u njoj mogao stajati i onaj sarkofag koji je u toj crkvi imao nekakvu zadaću. Usudujemo se reći da je to možda bila memorija nekog mjesnoga tragurijskoga prvaka ili vjerskoga uglednika oko čijeg se groba potom uspostavio tzv. privilegirani ukop. Priča iz Lucijeva zapisa, povod ovoj raspravi o crkvama koje treba datirati (kako smo to naglasili u naslovu), povezana je s jednom kasnijom graditeljskom intervencijom na toj prvoj građevini. Nije bitno je li ona prva građevina bila na početku memorija ili, pak, obiteljska crkva - ona je iz nepoznatih nam razloga postradala. Kakva je oblika bila i kolika je bila - ne znamo. Nju je u doba Teodosija III. - povjerujemo to onoj bilješci - obnovila *a fundamento* skupina zidara, *muratori de salina* ili *de Salona* i to: *Isidorus, Demetrius, Melota et Theodorus* i, valjda, još neki s njima, i to po narudžbi nepoznata nam komesa, sina Kostancijeva i potomka Severa Velikoga. Postala je nekom zgodom *ecclesia privata* (ako kao takva nije bila i sagrađena!) te ugledne porodice, koja se o njoj brinula pa ju je zato, početkom 8. stoljeća i popravila. Tako popravljena bila je još neko vrijeme u upotrebi, a zatim je na istome mjestu, po nama svršetkom 10. ili čak na početku 11. stoljeća, bila sagrađena nova crkva, šesterolisna tlocrta i otprilike onakva izgleda, kakav joj je zabilježen na preciznu Clerisseauovu crtežu iz Sankt Petersburškoga muzeja. U to se vrijeme počinju u svim dalmatin-

⁵⁴ Vidi npr. K. JIREČEK, *Romani u gradovima Dalmacije tokom srednjeg veka*, Zbornik Konstantina Jirečeka, Sv. II, Beograd, 1962., 1179.

Zaključak

skim gradovima graditi nove crkve, ali i ostale građevine na mjestima dotadašnjih, dotrajalih, pa se u takvu kontekstu na istaknutu mjestu i u Trogiru, na glavnome trgu pokraj Sv. Lovre, podiže nova crkva suvremena oblika. To je naš šesterolist. U ovakvu obrazloženju ni car Teodosije, ni nepoznati komes, niti zidari iz *solane* ili iz *Solina* neće nam pomoći riješiti postavljeni problem: dataciju šesterolista. Međutim analiza nekoliko ključnih rečenica u Lucijevoj bilješci, napisanoj na margini staroga kodeksa, pruža važnih pojedinosti i rasvijetljuje postanak ove trogirске crkve, a putem nje i ostalih srodna joj oblika. Poglavitito, pak, analiza nekoliko riječi koje smo nastojali što temeljitije rastumačiti. Zato smo i ponudili ovu raščlambu i predložili rješenje kako bi se rasprava o datiranju šesterolisnih crkava i dalje odvijala.

Ecclesiae, deinde, datande sunt!

Sancta Maria de Platea in Trogir

The Problem

In an article published in 1987, R. Katičić discussed the religious history of Split (see note 1, the first cited work), and among other things he paid particular attention to one nota from the legacy of the historian Ivan Lucius, which is cited by D. Farlati in his Illyricum sacrum, IV, 306-307. He noted that two versions of the note exist. Following his text, we traced the second note to the Zadar manuscript Ms. 617, f. 122v, and we have established that it differs in several details from the text in Farlati. The Trogir church of S. Maria de Platea, which is the subject of this work, is mentioned in these notes.

It was believed on the basis of Katičić's analysis, that the data in the note could serve to determine the construction period of this Trogir church. Through analysis, we shall show that this is not the case.

The Excavation and Interpretation of T. Marasović

T. Marasović first wrote about the hexaconchal (circular form six-apsed) Church of St Mary at Poljana, which he had excavated from 1957 to 1959, in the journal Starohrvatska Prosvjeta (n. 7), and later, in the course of thirty years, he also wrote about it on several occasions (n. 8-13), changing his opinions about the period of construction, dependent on which new argument he could base his dating. The note in Farlati served him (n. 3) to again suggest new thoughts about the period of construction of this church and to state that it was built at the beginning of the 8th century. Marasović did not make a methodological mistake when, following Katičić's explanation of the record from Farlati, he attempted to determine the period of construction of St Mary's. We cannot, however, agree if this one very characteristic architectural type (hexaconchal), eight churches of which are preserved, can be assigned to a range of almost three centuries. Some people date these churches to the end of the 10th century and even later. So early a dating of this type of church as suggested by Marasović would be very difficult to justify.

The Excavations of V. Kovačić

Thirty years after Marasović, in 1987 and 1989, during rescue work in the center of Trogir, V. Kovačić undertook excavations in the area around the Church of St Mary. She discovered several details that Marasović had also perceived, although he did

not succeed in documenting them. Kovačić further excavated in those places where Marasović had not (n. 21). Among other things, she stated: "Excavation next to the foundations of the rotunda [she calls the hexaconchal structure a rotunda - é. R.] has shown that it lies directly on Hellenistic walls, and that there is no trace of an earlier church." After this very important statement, she hypothesizes that "...Its predecessor, the early Christian Church of St Mary, could be located in the immediate vicinity, as has been indicated by the discovery of an early Christian church underneath the Church of St John." This would certainly in principle be possible, and would fit our hypothesis that St Mary at Poljana is from a later period, the end of the 10th century. Lucius' text in this case would refer to the renovation of some previous church. It will be possible to discuss this further when the area is excavated in greater detail or at least when Kovačić publishes her paper given in October 1993, accompanying it with the necessary drawings.

It was recorded as follows by Farlati: Nota quod tempore d(omini) Theodosii imperatoris et semper augusti et d(omini) petri episcopi Traguriensis... comes, Constantii filius et Magni Severi nepos reparavit a fundamento ecclesiam s(antae) Mariae de Platea, quae a suis praedecessoribus constructa corruerat usque ad solum; et fuerunt muratori de salina Isidorus, Demetrius, Melota et Theodorus etc. Et hoc fuit inventum Spaleti in quadam chronica scriptum; et ego, Ioannes Lucius, primicerius et canonicus Traguriensis, manu propria registravi as futuram rei memoriam. Huius ecclesiae in praesentiarum est rector d(ominus) Ioannes Caelinus, canonicus Patavinus ac protonotarius, an(no) MDXI.

The note from the Scientific Library in Zadar, Codex Lucianus, MS 617, f. 122v, offers minor, but nonetheless interesting differences. The manuscript reads as follows: De s(anc)ta M(ari)a de Plaea. Nota quod tempore D(omi)ni Theodosij imperatoris et semper aug(s)ti et d(omi)ni Petri ep(iscop)i trag(uriensis) comes Constantij filius et Magni Severi nepos reparavit a fundam(en)to eccl(es)iam s(an)ctae Maeiae de Platea, quae a suis predecesoribus constructa, corruerat usque ad solum, et fuerunt muratores de Salona Isidorus, Demetrius, Melota et Theodorus. Et hoc fuit inventum Spaleti in quadam cronica scriptum et registratum manu propria r(everen)di d(omini) Ioannis Lucij primicerij et canonici trag(uriensi) rectoris dictae eccl(es)iae MDXI.

The differences are minimal, and for the subject of this work are not particularly important.

There is no doubt that while composing marginalia, notes, or a text in general (documents, records), etc., it is necessary to use the most accurate possible data, so as to achieve the desired authenticity of the records. Thus, in this example, the emperor Theodosius was mentioned, as well as Bishop Peter, today unknown, but who could indeed have existed; the name Peter is very common, and it is easily possible that a bishop of this name had existed. Naturally, only if Trogir in this period, in the 8th century, was an episcopal see at all, which it most probably wasn't! The title comes was also a historical fact in these regions, and it was in use over a long period of time. The Great Severus was also

The Notes of Lucius

Our Interpretation of Lucius' Notes

a historical individual, and he could have had descendants. All of this more or less corresponds, and there is evidently a reason in the intention of the writer to emphasize something. Perhaps ownership of the church from ancient times. He offers news which could have caught the attention of the reader of that period: a descendant of a prominent person from Solin, the Great Severus, was repairing a church in Trogir. It is interesting, however, that the name of the comes, who is certainly an important individual in the entire story, is not noted. It is missing! In this context, for us the important part of the text in the note nears witness to the renovation of the church.

But what shall we do, analyzing this note, with the masons from a solana (saltworks) in one version, or from Salona in the other, who have typical names of this period according to Katačić? Surely it is allowed to doubt in "masons" from a saltworks who would come to Trogir to build and repair a church? It would be much more logical for them to have come from Salona, as the second version notes. But what inhabitants of Salona at the beginning of the 8th century would have been important and valuable enough masons that their names would be recorded? What could any mason at the beginning of the 8th century build? Certainly not a hexaconchal church! This is an exceptional form, as is emphasized by Marasović himself in his work on the regional characteristics of architecture in Dalmatia. This is also noted by P. Vežić to whose works we turn and refer (n. 54). The beginning of the 8th century was marked by regression or at least considerable stagnation. At this time, buildings in Croatia and Europe were mostly merely repaired and adapted so that they could continue in use.

Finally, how could this church, which in terms of its architectural, stylistic, formal, and typological attributes truly does not belong to the beginning of the 8th century, be dated so early? The answer is unequivocal: it cannot be! This church, just like the others representing the same architectural type, has no stylistic attributes that would indicate so early a dating. The Church of St. Mary in Trogir cannot be separated from the remaining hexaconchal churches (and also circular form five-apsed churches) with which it forms a typological and, as is most important, highly distinct form in the liturgical sense. We are not at present able to state definitively what this liturgical requirement could have been.

What can be concluded with certainty from the data in both notes?

Above all that the square in Trogir contained a church dedicated to St. Mary that had been built by the ancestors of an unknown comes: a suis praedecessoribus constructa. When did this occur? It cannot be established! This church was later demolished to the ground: corruerat usque ad solum. We don't know from the record when this occurred. If Lucius' note is dated by the emperor Theodosius III, then at the beginning of the 8th century, more exactly between 715 and 717, the comes of Trogir with an unknown name repaired this church from its very foundations — reparavit a fundamento. This finding leads us to new analyses.

First it is necessary to analyze in detail the terms and concepts used in the early Middle Ages to specify and denote certain architectural undertaking. Thus we list and approximately interpret a

large number of examples from the region of Croatia, and several from foreign areas (cf. notes 30-42, and the Latin citations in the text). In our example from Trogir, in the notes about the Church of St. Mary, two important terms were used: *construere* (constructa) and *reparare* (reparavit). In the text it is first stated that the previous church, which had been built (*constructa*) by the ancestors of the comes had become entirely demolished (*corrueat usque ad solum*), and afterwards that it was repaired (*reparata*). The focus is on the words that bear witness to the repairing and not the construction of the church. The comes repaired the church which had been very badly damaged, in fact renovating it from its foundations (*reparavit a fundamento*), or, as is recorded for other similar cases, whether written in documents or carved in stone, *renovavit* (*renovare*) or *restauravit* (*restaurare*). This thus cannot be used to confirm that the Church of St. Mary in Trogir was built during the reign of emperor Theodosius.

Some church a praedecessoribus cuiusdam comitis constructa at Poljana in Trogir, *corrueat usque ad solum*. If it was a ruin, as is written in the note, then it undoubtedly had to have existed previously. If a sarcophagus such as was found at this site stood in it, this could perhaps have been the *memoria* of some prominent local of *Tragurium* or a religious figure around whose grave so-called privileged burials later took place.

The notes refer to an architectural intervention at a church which had become ruined for unknown reasons. Its form remains unknown. In the reign of Theodosius II — according to the notes — it was renovated *a fundamento* by a group of masons *muratori de salina* or *de Salona*: Isidorus, Demetrius, Melota et Theodorus, on the orders of an unknown comes, the son of Constantius and a descendant of the Great Severus. The Church of St. Mary was an *ecclesia privata* of this prominent family that took care of it, and hence repaired it at the beginning of the 8th century.

Repaired in this matter, it continued in use for some time, and subsequently at the same site (or in the vicinity - as is hypothesized by V. Kovačić), in the period when the Dalmatian cities had consolidated in the economic sense and began somewhat to be revived — this would be somewhere in the second half of the 10th century — a new church was built, of a hexaconchal plan and with the appearance such as is documented on the sketch of Clerisseau from the Saint Petersburg museum. In this period, new churches began to be built in the Dalmatian cities, not merely the adaptation and repairing of old ones, and in such a context in a prominent position in Trogir, in the main square, a new church of modern form was erected. The suggestion of T. Burić (n. 46) that this church can be tied to Maius as *proconsul of Dalmatia*, who is known from written historical sources, is quite acceptable. He could indeed be its investor - donor.

This analysis and suggested solution is offered so that discussions can continue about the dating of the hexaconchal and other churches.

Ecclesiae, deinde, datande sunt!

Our Suggested Solution